

Din ve Bilim
Muş Alparslan Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi Dergisi

Din ve Bilim – Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi
Region and Science - Journal of Muş Alparslan University Faculty of Islamic Sciences
e-ISSN: 2667-7717 Aralık/December 2020, 3(2): 121-137

İmâm Mâlik'in Hukuk Düşüncesinde Farazî Fıkıh
Hypothetical Fiqh in Imam Malik's Thought of Law

Halil KILIÇ

Arş. Gör., Muş Alparslan Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İslam Hukuku Ana Bilim Dalı
Research Assistant, Muş Alparslan University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Islamic
Law, Muş/Turkey
h.kilic@alparslan.edu.tr
ORCID: 0000-0002-7424-7212

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 19 Aralık / December 2020

Kabul Tarihi / Date Accepted: 25 Aralık / December 2020

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2020

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

DOI: 10.47145/dinbil.843179

Bu makale, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırlanmakta olan "İslam Hukuk Düşüncesinde Farazî Fıkıh" başlıklı doktora tezinden hareketle hazırlanmıştır.

Atıf / Citation: Kılıç, Halil. "İmâm Mâlik'in Hukuk Düşüncesinde Farazî Fıkıh/Hypothetical Fiqh in Imam Malik's Thought of Law". *Din ve Bilim - Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 3/2 (Aralık 2020): 121-137. doi: 10.47145/dinbil.843179

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dinbil> | **mailto:** dinbil@alparslan.edu.tr

Copyright © Published by Muş Alparslan Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi /
Muş Alparslan University, Faculty of Islamic Sciences, Muş, 49250 Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz

İslâm Hukuku kazuist/meseleci yöntemle gelişmiş ilahî kaynaklı bir hukuk sistemidir. Bu özelliğinden dolayı İslam hukuku, müctehidlerin ilmî ve kazaî ictihâdlarıyla gelişim göstermiştir. Sahâbe döneminde İslam hukuku/fıkıh usulü teorik olarak henüz gelişmediğinden müctehid sahâbîler, ictihâd faaliyetlerini vuku bulmuş meseleler üzerine inşa etmiştir. Tâbiîn dönemine gelindiğinde belirli âlimler etrafında fıkıh halkaları oluşmuş ve İslâm hukuk düşüncesinde teorik tartışmalar hız kazanmıştır. Ancak bu dönemde varsayıma dayalı bir hukuk anlayışı henüz oluşmuş değildir. Tebe-i tabiîn döneminde Irak merkezli ehl-i re'y çevrelerinde farazî meseleler üzerinde fıkıh yapma eğilimi başlamıştır. Merkezi Medine olan ehl-i hadis fakîhleri bu yöndeki faaliyetlere olumsuz yaklaşmışlardır. Bu çalışmada hicri ikinci asırda Medine merkezli ehl-i hadisin en önemli temsilcilerinden olan İmâm Mâlik'in farazî fıkıh düşüncesi ele alınacaktır. Bunun için öncelikle İmâm Mâlik'in yetiştiği çevre olması itibarıyla Medîne ilim geleneğindeki sahâbe ve tâbiîn fakîhlerin farazî fıkıh bakışları incelenecektir. Böylece İmâm Mâlik'in farazî fıkıhın meşruiyetine bakışı ortaya konulacak ve onun ictihâdlarında tespit edilen farazî meseleler değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: İmâm Mâlik, Farazî Fıkıh, Ehl-i Re'y, Ehl-i Hadis, İctihâd

Abstract

Islamic Law is a divine-based law system developed by the casuistic methods. Because of this feature, Islamic law has developed with the scientific and jurisdiction of the mujtahids. Since the fiqh method was not yet developed theoretically during the Sahabah/Companions period, the mujtahid companions built their ijihad activities only on the issues that had occurred. In the period of Tabiîn/followers of companions, fiqh circles were formed around certain scholars and theoretical discussions in Islamic Law thought gained momentum. But in this period, a hypothetical understanding of law has not yet formed. In the period of Tebe-i Tabiîn/followers of the followers, there was a tendency to make fiqh on hypothetical issues in the people of Iraq-based people. Ahl al-hadith scholars, whose center is Medina, have a negative attitude towards such activities. In this study, the hypothetical idea of fiqh of Imam Malik, who was one of the most important representatives of the Medina-based Ahl al-Hadith in the second century of Hijri, will be discussed. For this, first of all, the view of the fiqh of the faqih who are the Companions and subordinates in the tradition of Madinah, where is the environment where Imam Malik was raised, will be examined. Thus, Imam Malik's view of the legitimacy of hypothetical fiqh will be presented and the hypothetical issues determined in his judgments will be evaluated.

Keywords: Imam Malik, Hypothetical Fiqh, Ahl-i Re'y, Ahl-i Hadith, İjihad

Giriş

Temel kaynakları vahye dayanan İslâm hukuku, müctehidlerin ilmî ve kazaî ictihâdları ekseninde sivil bir çabanın ürünü olarak gelişim göstermiştir.¹ Fakîhler, hukukî mekanizmada hiçbir boşluğa mahal bırakmamak adına fıkıh konularını en ince ayrıntısına kadar işlemişlerdir. Bu nedenle İslâm hukuku diğer beşerî hukuk sistemlerinde olduğu gibi kazuist/meseleci bir yöntemle gelişmiş ve günümüze kadar varlığını korumuştur. Yaşanmış ve yaşanabilecek bütün olaylara hukukî çözümler getirmeyi gaye edinen İslâm hukukçuları, hayat ve hukuk arasındaki bağlantıyı sağlamlaştıracak teknik ve yöntemler geliştirmişlerdir. Bunlardan biri de yalnızca vakıyyla yetinmeyip vuku bulmamış meseleler hakkında da ictihâdî faaliyetlerde bulunmayı² ifade eden farazî fıkıhtır.

İslâm hukukuna hem pratik hem de teorik anlamda dinamizm ve işlevsellik kazandıran farazî fıkıhın meşruiyetine yönelik sahâbe ve tâbiîn dönemlerinde olumsuz yaklaşımlar bulunmaktadır.³ Ekolleşmelerin belirgin bir şekilde ağırlığını hissettirmeye başladığı hicrî birinci asırdan sonra fıkıhî faaliyetlerin icrası için hâdisenin vukuu önemini yitirmeye başlamıştır. Geniş bir coğrafyaya yayılmış

¹ Talip Türcan, *İslam Hukuk Biliminde Hukuk Normu Kavramsal Analiz ve Geçerlilik Sorunu*, (Ankara: Ankara Okulu yay., 2016), 88.

² Muhammed Ebû Zehre, *Ebû Hanîfe; Hayâtuh ve 'Asruh - Ârâuh ve Fıkıhu*, (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1976), 258.

³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh ve'l-Mütefakkîh*, thk. 'Âdil b. Yûsuf el-'Azâzî, (Riyâd: Dâru İbnî'l-Cevzî, 1996), 2: 11-17.

İslam hâkimiyeti altındaki tebaaya ait problemler yalnızca problemin yaşandığı topraklardaki fakîhleri değil, diğer bölgelerdeki fukahânın da gündemine oturmuştur. İlmî seyahatlerin artması sayesinde hukukî çözüm bekleyen bu problemlerin (mesâil) bölgeler arası dolaşımı artmıştır. Bazı fakîhlerin kendilerine sorulan meselelerin gerçekte vuku bulduğunu teyit ettirme çabaları bulunsa da bu her zaman mümkün olmamıştır. Bu nedenle fikhî meselelerin vuku bulup bulmadığından ziyade varlığı yeterli görülmeğe başlanmış, hakkında hüküm vermek için artık bir soru sorulması beklenmemiş, nihayetinde de fakîhlerin kendileri mesele üretmeye başlamışlardır. Böylece fûrû-ü fıkıh git gide nazârî bir boyut kazanmış ve farazî bir üsluba bürünmüştür.

Farazî meselelerin sistemli bir şekilde fıkıh faaliyetlerinde kullanılması Irak merkezli ehl-i re'y ekolüyle olmuştur. Döneminde ehl-i re'y'in en önemli temsilcisi konumundaki Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve onun ashâbı, farazî fıkıhı aktif bir şekilde kullanmış ve bu yöntem çok kısa bir sürede diğer ilim merkezlerinde konuşulur ya da uygulanır olmuştur.⁴ Diğer taraftan merkezi Hicâz/Medine'de bulunan ehl-i hadis ekolüne mensup fakîhler farazî fıkıha karşı bir tavır içinde olmuşlardır.⁵ Sonraki dönemlerde ehl-i hadis de fıkıh faaliyetlerinde farazî fıkıha vermiş, böylece iki ekol arasındaki farazî fıkıh temeline dayanan ayrışma son bulmuştur.⁶ Nitekim tebe-i tâbiîn döneminde Mâlik b. Enes (ö. 179/795) etrafında kümelenmiş bu ekol, nihayetinde sonraki nesilde farazî fıkıha başvurmayı bir gereklilik olarak görmüş ve Medîne merkezli ehl-i hadis fıkıhının tecessüm ettiği ve Sahnûn'un (ö. 240/854) kaleme aldığı *el-Müdevvene* adlı eser bu yöntemle yazılmış ve günümüze ulaşmış ilk eser olmuştur.⁷

Bu çalışmada, farazî fıkıh ekseninde yapılmış fikhî faaliyetlerin olduğu bir dönemde yaşayan ve Medîne fıkıhının sonraki nesilde bir doktrin olarak ortaya çıkmasında kurucu imâm rolü üstlenen Mâlik b. Enes'in farazî fıkıh anlayışı incelenmeye çalışılacaktır. İmâm Mâlik'in *el-Muvatta'* bir fıkıh kitabı olmaktan ziyade hadis ve rivayetlerin toplandığı bir eser olmasından ötürü, onun görüşleri mezhep içinde kaleme alınmış eserlerden derlenerek onun farazî fıkıha bakışı irdelenecektir.

1. Farazî Fıkıh Hakkında

İslâm hukuk düşüncesi farazî fıkıh eksenli bir gelişme göstermiş olmasına rağmen, klasik fıkıh kaynaklarımızda "farazî fıkıh" kavramını ifade eden herhangi bir isimlendirme bulunmamaktadır. Söz konusu kaynaklarda farazî fıkıhı yansıtan temel ifadeler, "tefrî",⁸ fard,⁹ takdîr,¹⁰ tevlîd,¹¹ teşkîk¹²

⁴ Adnan Koşum, "Akıl (Re'y-Nakil (Eser/Hadis) Ayrışmasının Fikhî Boyutları", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 12, (Ekim 2008), 94.

⁵ Zeynüddîn Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Şihâbuddîn b. Ahmed b. Receb el-Hanbelî, *Câmi' u'l-'Ulûmi ve'l-Hikem*, thk. Muhammed el-Ahmedî Ebû'n-Nûr, (Kahire: Dâru's-Selâm, 2004), 1: 263.

⁶ Koşum, "Akıl (Re'y-Nakil (Eser/Hadis) Ayrışmasının Fikhî Boyutları", 95.

⁷ Mâlikî Mezhebine ait farazî fıkıh eksenli ilk eser, Esed b. Furât'ın *el-Esedîyye*'sidir. Esed b. Furât, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin kitaplarındaki meseleleri Abdurrahman b. Kâsım'a sormuş ve ondan, bu meselelere İmâm Mâlik'in usulü üzere cevap vermesini istemiştir. Kâdî İyâz b. Mûsâ el-Yahsûbî es-Sebtî, *Tertîbu'l-Medârik ve Takrîbu'l-Mesâlik li Ma' rifeti A' lâmi Mezhebi Mâlik*, (Ribât: Vizâretü'l-Evkâf ve Şuûni'l-İslâmiyye, ts), 3: 296. Mâlikî mezhebi içerisinde teveccüh görmeyen eser günümüze ulaşmamıştır.

⁸ İbn Hazm, "*fer'ü'l-furu'*" kökünden türeyen ve sözlükte "bölümlere ayırmak, türetmek" anlamına gelen "*tefrî*"i, farazî meseleleri üretme bağlamında şöyle tanımlar: "*Tefrî*", bir nassın kapsamına giren meselenin, farklı formlarını zikretmektir." Bkz.: İbn Hazm Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Said el-Endülüsî el-Kurtûbî ez-Zâhirî, *Resâilu İbn Hazm el-Endülüsî*, thk. İhsân Abbâs, (Beyrut: el-Müessesetu'l-' Arabiyye li'd-Dirâsât ave'n-Neşr, 1987), 3: 101-102. Cüveynî; müctehid sahâbîlerin ve Ebû Hanîfe'nin faaliyetlerini farazî fıkıh bağlamında değerlendirirken "*tefrî*" kelimesini ve türevlerini kullanır. لم يتفرغ لتفريع التفاريع، gibi. Bkz.: İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Me'âli Ruknüddîn Abdülmelik b. Abdullâh el-Cüveynî, *Muğsû'l-Halk fi Tercîhi'l-Kavli'l-Hakk*, (Mısır: el-Matba'atü'l-Misriyye, 1934), 18.

⁹ Sözlükte "kesmek, zorunlu kılmak, varsaymak" gibi anlamlara gelen "fard" ve türevlerinin meselelerin varsayımında kullanılması Cüveynî'nin şu ifadelerinde görülür: "... Bu taksime aykırı olabilecek meseleler olursa, onları da meseleler varsayma (فرض المسائل) ve furûu resmetme yoluna gideceğiz." Cüveynî, *Nihâyetü'l-Matlab fi Dirâyeti'l-Mezhep*, thk. Abdulazîm Mahmûd ed-Dîb, (Cidde: Dâru'l-Minhâc, 2007), 6: 447.

¹⁰ Cüveynî, şu ifadelerinde "miktarı belirlemek, varsaymak" gibi anlamlara gelen "takdîr" kelimesinin türevini kullanmıştır: "Fakîh bazen benzerinin vuku bulmayacağı bir şeyi varsayar (يفترض)..." Cüveynî, *Nihâyetü'l-Matlab*, 2: 641.

gibi kelimeler ve bunların türevleridir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla farazî fıkıh kavramına dair ilk isimlendirme, 20. yüzyıl İslâm hukukçusu Hacvî'ye (ö. 1376/1956) aittir. O, teknik bir tanıma yer vermeden, söz konusu kavramı “el-fikhü't-takdîrî/takdîrî fıkıh” şeklinde ifade eder. Hacvî'nin yaptığı açıklamalara göre takdîrî fıkıh, gerçekleşmemiş hukukî olayların (mesâil) farz edilerek şerî hükmünün ortaya konmasıdır.¹³ Hacvî'den sonra bu ameliyeyi ifade eden birçok isimlendirme yapılmış ve tanım ortaya konmuştur. Bu isimlendirmelerde ya Hacvî'nin kullanmış olduğu “takdîr” kelimesiyle aynı anlama gelen “fard/فرض” kökü ve türevi olan “iftirâd/افتراض” ifadesi kullanılmıştır. Bunlardan biri çalışmamızın başlığında kullandığımız ve en az “takdîrî fıkıh” kadar yaygın olarak kullanılan “farazî fıkıh” ifadesidir. Ya da farazî fıkıhın “gelecekte vukuu öngörülen hadiselerin ictihâda konu edilerek hadiselerle hazırlıklı olma” işlevi ekseninde “fikhü'l-müstakbel, el-fikhü'l-istikbâlî, fikhü't-tevakku” şeklinde yapılmış isimlendirmelerdir.¹⁴ Yapılan tanımlar da Hacvî'nin tanımı çerçevesinde seyretmiştir. Bu bakımdan takdîrî/farazî fıkıh “Henüz vuku bulmamış meselelerin tafsîlî delillerden elde edilen şerî amelî hükümlerini bilmek” şeklinde tanımlanmıştır.¹⁵

İslâm hukuk düşüncesinde farazî fıkıhın kullanımının ilk defa ne zaman başladığıyla ilgili olarak iki yaklaşım söz konusu olup bunlardan biri yukarıda ifade ettiğimiz üzere Hacvî'ye aittir. Ona göre farazî fıkıhı ilk defa kullanan kişi, altmış bin veya üç yüz bin mesele üreten Ebû Hanîfe'dir.¹⁶ Ebû Zehre (ö. 1974) ise farazî fıkıhın Ebû Hanîfe'den önce ehl-i re'y çevrelerince kullanıldığını belirtir.¹⁷ Esasen bu iki iddia farazî fıkıhın sistemli bir şekilde kullanıldığıyla alakalı olmalıdır. Zirâ Kur'ân-ı Kerîm'de bir meseleyle ilgili teferruat içeren birçok ahkâm ayeti, sonraları fukahâ tarafından kullanılacak olan farazî fıkıh amelîyesinin alt yapısını oluşturacak niteliktedir.¹⁸ Ayrıca sahâbîlerin Hz. Peygamber'e (s.a.v.) henüz gerçekleşmemiş hadiseleri sorduklarına ve onun da bu sorulara cevaplar verdiğine dair birçok rivayet mevcuttur. Bu rivayetlerden biri şöyledir:

“Hz. Peygamber'e (s.a.s.) bir adam gelip ‘Ya Resûlellâh! Biri gelip malımı almak isterse ne yapayım?’ diye sorar. Hz. Peygamber (s.a.v.) ‘Malını ona verme!’ buyurur. Bunun üzerine adam, ‘Şayet benimle savaşırsa?’ diye sorar. Hz. Peygamber (s.a.v.), ‘Sen de onunla savaş!’ der. Adam, ‘Peki ya beni öldürürse ne olacak?’ diye sorunca, Hz. Peygamber (s.a.v.), ‘O hâlde sen şehit olursun’ buyurur. Bu sefer adam, ‘Peki ya ben, onu öldürürsem?’ diye sorunca, Hz. Peygamber (s.a.v.), ‘O, cehennemlik olur’ buyurdu.”¹⁹

¹¹ İbn Kayyim, sözlük anlamı “doğum yaptırmak, üretmek, türetmek” olan “tevlîd” kelimesini “tefrî” kelimesiyle birlikte sahâbenin farazî meseleler üretmediklerini ifade ettiği bağlamda kullanır. “Onlar (sahâbe), meseleleri üretmek ve türetmekle uğraşmamışlardır وتوليدها/المسائل بتفريع المسائل ولم يكونوا يشتغلون بتفريع المسائل”. İbn Kayyim Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ' lāmü'l-Muvakkî' in ' an Rabbi'l- ' Âlemîn*, (Riyâd: Dâru İbni'l-Cevzî, 1423), 2: 134.

¹² Sözlükte “yarmak” anlamına gelen “teşkîk” kelimesinin “bir meseleyi bütün yönleriyle enine boyuna ve etrafıca detaylandırmak” anlamında kullanıldığını, Ebû Hayyân'ın, fakîhlerin farazî meseleler üretmedeki maharetlerini muhabatına anlattığı şu ifadelerinde görebiliriz: “Ulema ve fukahânın... meselelerin muhtemel yönlerini, uzak ve yakın yönlerini enine boyuna detaylandırmalarına/teşkîk vâkif olsaydın kendini ve arkadaşlarını küçümserdin.” وسعة تشقيقهم للوجه المحتملة والكيانات المفيدة. “Ebû Hayyân, Ali b. Muhammed b. Abbâs et-Tevhîdî, *el-İmtâ' ve'l-Müânesse*, (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1432/2011), 99-100.

¹³ Muhammed b. Hasan el-Hacvî, *el-Fikru's-Sâmî fi Tarihi'l-Fikhi'l-İslâmî*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1995), 1: 419.

¹⁴ Farazî fıkıh kavramına dair bazı isimlendirmeler için bkz.: Abdulfettâh Hemmâm, “el-Fikhu'l-Mustakbelî; Te'sîl ve Âfâk”, *Mecelletu'l-Va' yi'l-İslâmî*, (560), 2012, 20.

¹⁵ Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Muhammîdî, “el-Fetvâ el-İftirâdiyye Mefhûmuhâ ve Ehemmiyyetuhâ ve Hukmuhâ”, *Mu'temeru'l-Fetvâ ve İstîşârü'l-Mustakbel*, (Suud: Câmî' atu'l-Kasîm, 1434), 1: 102.

¹⁶ Hacvî, *el-Fikru's-Sâmî*, 1: 419.

¹⁷ Ebû Zehre, *Ebû Hanîfe*, 258.

¹⁸ İlgili bazı ayetler için bkz.: el-Bakara: 2/196, 183-185, 203, 228-230, 282-283; en-Nisâ: 4/3, 4, 6, 11-14, 23-24, 34-35, 59, 102, 128, 176, et-Talâk: 65/6

¹⁹ Müslim, “İmân”, 62. Bu rivayette Hz. Peygamber'e soru soran kişi “eraeyte” kipini kullanarak olası ihtimallere dair farazî meseleler üretmiştir. جاء رجل إلى رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فقال: يا رسول الله، أ رأيت إن جاء رجل يريد أخذ مالي؟ قال: "فلا تعطيه"، قال: أ رأيت إن قاتلني؟ قال: "هو في النار". Diğer bazı rivayetler için bkz.: Buhârî, “Sayd ve Zebâih”, 23; “Meğâzî”, 11; Müslim, “Edâhî”, 4; “İmâre”, 12; “İmân”, 41, 62; “Hacc”, 66; Tirmizî, “Fiten”, 30; Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 104; “Menâsik”, 19.

Hız. Peygamber (s.a.v.), kendisine sorulan farazî meselelere cevap verdiği gibi bazen de kendisine sorulan vakıalara cevap verirken muhatabın daha iyi anlaması için varsayımlara başvurmuştur.²⁰ Örneğin Hız. Peygamber (s.a.v.), oruçluken karısını öptüğünü söyleyen Hız. Ömer'e, "Söyler misin? Şayet oruçlu olduğun halde ağzını suyla çalkalasaydın ne olurdu?" diye sormuştur. Hız. Ömer, "Bir zararı yok" deyince, Hız. Peygamber, "Daha ne?" dedi.²¹ Görüldüğü üzere Hız. Peygamber (s.a.v.), muhatabına cevap vermekle kalmamış, cevabın daha anlaşılır olmasını farazî bir metotla açıklamıştır. Bu rivayetler göz önüne alındığında, çıkış noktası itibarıyla farazî fıkıhın vahiy dönemine dayandığını ifade edebiliriz. Ancak vahiy dönemindeki farazî meseleler daha çok vakia odaklı ve pratik gayeye yönelik meselelerdir.

Hız. Peygamber'in (s.a.v.) vefatından sonra vahiy sonlandığı için Kitâb ve Sünnet'in esas alındığı icthâd faaliyetleri sahâbe ve tâbiîn fakihleri tarafından icra edilmiştir. İctihâdın, re'ye ve zanna dayalı bir işlem olması, bu iki delilin yanında aklî metotlardan da istifade etmeyi gerekli kıldığından bir yöntem olarak farazî meselelerden istifade kaçınılmaz olmuştur. Sahâbe ve tâbiîn döneminde fetih hareketleri sonucu genişleyen İslâm topraklarında farklı örf, kültür ve geleneklere sahip toplumların bulunması yaşanan hadiselerin çeşitliğinin artmasına neden olmuştur.²² Çoğunlukla nassların doğrudan düzenleme alanına girmeyen bu hadiseler re'ye başvurmayı,²³ aynı oranda farazî metodun kullanımını arttırmıştır. Bununla birlikte bazen sahâbe ve tâbiîn fakihlerine afakî nitelikte farazî meselelerin sorulduğu da olmuştur.²⁴ Farazî meselelerin her iki yönde kullanılması hususunda sahâbe ve tâbiîn fakihlerinden farklı tavırlar nakledilmiştir. Bu bağlamda Hız. Ömer (ö. 23/644), Übeyy b. Ka'b (ö. 33/654 [?]), Ammâr b. Yâsir (ö. 37/657), Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665 [?]), Abdullah b. Ömer (ö. 73/693), Şakik b. Seleme (ö. 82/701) ve 'Âmir b. Şerâhîl eş-Şa'bî (ö. 104/722), Ubâde b. Nüseyy (ö. 112/730) gibi önde gelen fakihlerin kendilerine sorulan farazî nitelikli soruları hoş karşılamadıklarına yönelik rivayetler²⁵ bulunur. Ancak bu rivayetleri değerlendiren birçok âlim söz konusu rivayetlerin, dönemin şartları çerçevesinde ihtiyaç duyulmayan farazî meseleler hakkında olduğunu ifade ederler.²⁶ Ayrıca bu rivayetler farazî meselelerin; tartışmalarda muhatabı küçük düşürme, rivayetleri nakzetme, aklı bulandırma gibi İslâmî ve ilmî değerlere aykırılık teşkil eden amaçlar için kullanılması yönünde yorumlanmaktadır.²⁷ Sonraki dönemlerde olduğu gibi farazî fıkıh, sistematik ve teorik bir düşünce çerçevesinde bütün fıkıh konularına uygulanmamış olduğundan sahâbe ve tâbiîn dönemlerinin fıkıh anlayışının vakia eksenli olduğu²⁸ genel kanaati temsil etmiştir.

Kısmen tâbiîn dönemi içerisinde yer alan hicrî birinci asrın sonları ile ikinci asrın başlarını kapsayan dönem, diğer İslâmî ilimlerde olduğu gibi fıkıhın teorik gelişimi açısından dönüm noktası olmuştur. Zira bu dönemde teorik düşünce sistemleri belirginleşmeye eğilimindedir. Bunun en bariz yansıması olarak sonraki dönemlerde mezhepsel yapılanmalara kapı aralayan ehl-i re'y ve ehl-i hadîs ekollerinin oluşmaya başlamasıdır.²⁹ Bu ekoller; nassları anlama ve yorumlama, hükümlere ulaşma

²⁰ Bkz.: Buhârî, "el-İ'tisâm bi'l-Kitâb ve's-Sünne", 12; Müslim, "Zekât", 16; "Siyâm", 27; Ebû Dâvûd, "Salât", 301.

²¹ Ebû Dâvûd, "Savm", 33; Dârimî, "Savm", 21.

²² Saffet Köse, *İslam Hukukuna Giriş*, (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2015), 156.

²³ Ahmet Yaman, Halit Çalış, *İslâm Hukukuna Giriş*, (İstanbul: İFAV yay., 2014), 83.

²⁴ Örneğin, İbnü'l-Kevvâ, Hız. Ali'ye "Ben ölü bir tavuğa basınca tavuktan bir yumurta çıktı. O yumurtayı yiyebilir miyim?" diye sormuştur. Hız. Ali, "Hayır, yeme!" diye cevap verince, İbnü'l-Kevvâ, "Peki o yumurtayı bir tavuğun altında kuluçkaya bırakırsam ve ondan bir civciv çıkarsa civcivi yiyebilir miyim? diye sordu. Hız. Ali, "Evet, yiyebilirsin" diye cevap verince, İbnü'l-Kevvâ, "Neden/nasıl?" diye sormuştur. Hız. Ali, "Çünkü o civciv, ölüden çıkmış bir canlıdır" diye cevap vermiştir. bkz.: Ebû Muhammed Abdullah İbn Vehb el-Mısırî, *el-Câmi' li İbn Vehb fi'l-Ahkâm*, thk.: Rif'at Fevzi, Ali Abdulbâst, (b.y.: Dâru'l-Vefâ, 2005), 21.

²⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakih ve'l-Mütefakkih*, 2: 11-17.

²⁶ Ebû Zeyd Ubeydullah Ömer b. İsa ed-Debûsî, *Takvîmü'l-Edille*, thk. Halil Muhyiddin el-Meys, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1421/2001), 271

²⁷ İbn Emîr el-Hâc, *et-Takrîr ve't-Tahbîr*, thk. Abdullah Mahmûd Ömer, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1999), 3: 435.

²⁸ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Menhûl min Ta'likâti'l-Usûl*, thk. Muhammed Hasan Heyto, (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1980), 494-495.

²⁹ Ebû Zehre, *Ebû Hanîfe*, 108.

yöntemleri, rivayetleri delil kabul etme kriterleri gibi hususlarda farklı yaklaşımlar sergilemiştir.³⁰ Bundan mütevellit bu ekollere mensup fakihler kendi görüşlerini ispatlamaya ve karşıt görüşleri çürütmeye yönelik tartışmalarda bulunmuşlardır. Teorik fıkıh anlayışının gelişimi açısından oldukça önemli bir rol üstlenen bu tartışmalarda farazî meselelerden istifade edilmiştir.³¹ Farazî meselelerin bir yöntem olarak tartışmalarda kullanılması bu dönemin sahâbe ve tâbiîn dönemiyle ortak noktasını oluşturmaktadır. Ancak Ebû Hanîfe, farazî fıkıhı daha geniş bir biçimde kullanmaya başlayarak farazî fıkıha farklı bir ivme kazandırmıştır. O, hocalığını yaptığı ilim halkasında benzeri görülmemiş bir faaliyet icra etmiştir. O, farazî fıkıh temelli bu faaliyette fıkıh konularını farazî meselelerle yoğurarak işlemiş³² ve sistematik anlamda farazî fıkıhın kurucusu olmuştur. Ayrıca onun öncülüğünde ortaya konan farazî meseleler, Mâlikî mezhebinin gelişimine de katkı sağlamıştır.³³

Çıkış noktası itibarıyla vahiy dönemine dayanıp giderek gelişen, Ebû Hanîfe'yle sistematik bir ameliyeye dönüşen farazî fıkıh, İslâm hukukunun bir bilim olarak neşvünema bulması açısından oldukça önemli işlevlere sahiptir. Öncelikle farazî fıkıh, vukuu muhtemel vakıalara hazır hükümler getirir ve adaletin en kısa zamanda teminini sağlayarak olası gecikmelerin önüne geçer.³⁴ Nitekim hukukî boşluğa mahal bırakmayan farazî fıkıh eksenli telifler Müslüman toplumun hukuk ihtiyacını karşılayarak tarih boyunca garantör işlevi görmüştür. Ayrıca farazî fıkıh, fûrû-u fıkıhın ana ve alt başlıklarının (kitâb ve bâb) kuramsal bir çerçevede değerlendirilerek meseleler arası kopukluğun ortadan kaldırılmasına ve mantikî örgünün tesisine olanak sağlar.³⁵ Bütün bunların yanı sıra farazî fıkıh doktrinel düşüncüyü geliştirme, re'y ve icthâdlarda gözetilen amaç ve ilkeleri kavrama ve talebeye hukukçu formasyonu kazandırma gibi fonksiyonları da icra etmiştir.³⁶ Kısacası farazî fıkıh, İslam hukukun hem bilim olarak olgunlaşmasına hem de pratikte uygulanabilirliğine dinamizm kazandırmıştır denebilir.³⁷

2. Medine İlim Geleneğinin Farazî Fıkıha Bakışı

Ehl-i hadis düşüncesinin merkezi konumundaki Medîne ilim geleneğinde vuku bulmamış meselelerin sorulmasına ve bu sorulara cevap verilmesine karşı olumsuz tavır hâkimdir. Nitekim bu geleneğin sahâbe hocaları olan Hz. Ömer'in, gerçekleşmemiş hadiseleri soranları lanetlediği, bu tür

³⁰ Yaman, Çalış, *İslâm Hukukuna Giriş*, 81-82.

³¹ Örnek olarak bkz.: Ebû Bekr Ahmed b. Huseyn b. Ali el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk. Abdülkâdir 'Atâ, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye), 1: 215.

³² Nitekim Cüveynî, Ebû Hanîfe'nin farazî fıkıha dair faaliyetleri hakkında şu ifadeleri kullanır: "...Onlardan (sahâbe ve tâbiünden) sonra Ebû Hanîfe geldi ve (fıkıh meselelerini) detaylı bir biçimde teferruatlandırdı. Sayılamayacak kadar çok furû meseleleri üretti. O, akıllı insanların bile hayrete düştüğü, gaybı aydınlatacak kılı kırk yararcasına dakik meseleler getirdi. Ömrünü meseleler vaz ederek tüketti. Cüveynî, *Muğîsü'l-Halk fî Tercîhi'l-Kavli'l-Hakk*, 18. Bezzâzî (ö. 827/1424) de Ebû Hanîfe'nin ürettiği meselelerin kapsayıcılığını şöyle vurgular: "Ebû Hanîfe, (fıkıh meselelerini) öyle bir teferruatlandırdı ve tedvin etti ki önemli bir olay onun müdevvenatının dışında kalmaz. Gerçekleşen herhangi bir olayın cevabı kitaplarında yazılı olarak korunmuştur." Hâfızuddîn b. Muhammed el-Kerderî el- Bezzâzî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1981), 34.

³³ Ebû Hanîfe'nin ürettiği farazî meseleleri öğrencisi Şeybânî eserlerinde toplamıştır. Mâlikî mezhebinin ilk farazî fıkıh eksenli eseri olan *el-Müdevvene*, Şeybânî'nin eserlerindeki meselelerden esinlenerek yazılmıştır. Bkz.: Kâdî İyâz, *Tertîbu'l-Medârik*, 3: 296

³⁴ Nitekim Ebû Hanîfe, gerçekleşmemiş bir meselenin sorulmasına karşı çıkan Katâde'ye "biz bela gelmeden önce ona hazırlıklı oluruz; böylece bela geldiğinde onunla nasıl başa çıkacağımızı biliriz" diyerek farazî fıkıhın bu getirisine işaret etmiştir. Bkz.: Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *Tarîhu Medîneti's-Selâm*, thk. Beşşâr Ma'rûf, (Beyrut: Dâru'l-Çarbi'l-İslâmî, 2001), 15: 477.

³⁵ Muhammed Ali Sâys, *Neş'etu'l-Fikhi'l-İctihâdî ve Etvârûhu*, (b.y.: Mecma'u'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, 1389/1970), 91; Yunus Apaydın, "Bir Muhafazakar Reycilik Teorisyeni: Ebu Hanîfe", *İslami Araştırmalar Dergisi Ebu Hanîfe Özel Sayısı* 15/1-2 (2002), 147.

³⁶ Ali Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 16: 19-20.

³⁷ Farazî Fıkıhın İslam Hukuk ilmine katkıları için ayrıca bkz.: Halil Kılıç, "İmâm Şâfiî'de Farazî Fıkıh", *İslam Düşüncesi Araştırmaları II*, ed. Mahsum AYTEPE-HASAN KAYA (Ankara: Araştırma yay., 2020), 29-33.

sorulara cevap vermeyi gereksiz bir yük olarak gördüğü ve yasakladığı rivayet edilir.³⁸ Zeyd b. Sâbit'in de bir mesele sorulduğunda meselenin vuku bulup bulmadığını irdelediği; vuku bulmuşsa cevapladığı, gerçekleşmemişse cevap vermediği nakledilir.³⁹ Übeyy b. Ka'b ve Ammâr b. Yâsir de gerçekleşmemiş bir hadisenin hükmü sorulduğunda "Gerçekleşinceye kadar bizi rahat bırakın. Gerçekleşince size görüşümüzü bildiririz"⁴⁰ dedikleri aktarılır. Benzer tavırlar Abdullah b. Ömer'den de rivayet edilir. Bu geleneğin tâbiîn hocalarından İbn Şihâb ez-Zührî'nin (ö. 124/742) de kendisine gerçekleşmemiş bir meselenin hükmünü soran halife Abdülmelik b. Mervân'a (ö. 86/705), "Ey Emîrelmu'minîn! Bu soruları sorma! Çünkü vuku bulduğunda Allah (c.c.) bir ferahlık getirecektir" dediği nakledilir.⁴¹

Bu rivayetler dikkate alındığında Medîneli sahâbe ve tâbiîn fakîhlerin farazî fıkha tamamen karşı çıktığı anlaşılmaktadır. Ancak bu rivayetlerde mevzubahis meselelerin ne tür meseleler olduğu açık değildir. Bu rivayetlerin aksini gösteren somut örnekler de yukarıda mezkûr kişilerden nakledilmiştir. Onların farklı şekiller ve amaçlarla farazî meseleleri kullandıkları örnekler bulunmaktadır. Bu meyanda Hz. Ömer'in ferâiz meseleleri oluşturmak suretiyle fıkıh müzakerelerini teşvik etmesi⁴² dikkate değerdir. Aynı zamanda o, bir kadının bir adamla birlikte kocasını öldürmesi durumunda, her ikisine kısâs uygulanıp uygulanmayacağı konusunda kararsız kalınca, Hz. Ali, "Bir grup kimse kesilmiş bir deveyi her biri ayrı organlarını alarak çalmış olsa ne dersin? Onların ellerini keser miydin?" şeklinde bir farazî örnek vermiştir. Hz. Ali'nin farazî mesele üzerinden yapmış olduğu bu kıyâs, Hz. Ömer tarafından kabul görmüş ve "Bu öldürme eylemine bütün San'â halkı iştirak etmiş olsaydı hepsini öldürürdüm"⁴³ diyerek katillerin kısâsen öldürülmesine hükmetmiştir. Görüldüğü üzere Hz. Ömer bu örnekte hem muhatabının farazî bir mesele üzerinden istidlâlini kabul etmiş hem de kendisi bir farazî mesele inşasında bulunmuştur. Abdullah b. Ömer de topladığı malları henüz evin dışına çıkarmadan yakalanan bir hırsızın elinin kesilmesine hükmeden İbn Zübeyr'e (ö. 73/692) "Söyle misin? Bir adamı, bir kadının iki bacağı arasında henüz ilişkiye girmemişken görsen had (zinâ) cezasını uygular mıydın?" şeklinde bir farazî örnekle verdiği hükümden onu vaz geçirmiştir.⁴⁴

Übeyy b. Ka'b de kendisine "Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bütün eşleri vefat etmiş olsalardı evlenebilir miydi?" diye soran birine, "Neden soruyorsun? Evlenmesine engel bir durum mu var?" diyerek karşılık verir. Adam, "Bu sayılanlardan sonra kadınlar sana helâl değildir"⁴⁵ ayetinin Hz. Peygamber'in tekrar evlenebilmesine engel olduğunu söyler. Übeyy, Allah'ın, Hz. Peygamber'in evlenebileceği kadınlara ait özellikleri sıraladıktan sonra bu ifadeyi söylediğini, bu nedenle bütün eşleri vefat etmiş olsalardı bile Hz. Peygamber'in evlenebileceğini söyler.⁴⁶ Görüldüğü üzere bu rivayette muhatabın sorduğu meselenin gerçekleşme imkânı yoktur. Çünkü Hz. Peygamber vefat etmiştir.

³⁸ Ebû Muahammed Abdullah b. Abdirrahmân ed-Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî, (Riyâd: Dâru'l-Muğnî li'n-Neşri ve't-Tevzî', 1420), 1: 242, 244; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh ve'l-Mütefakkîh*, thk. 'Âdil b. Yûsuf el-'Azâzî, (Riyâd: Dâru İbnî'l-Cevzî, 1996), 2: 12.

³⁹ Ebû Hayseme Züheyr b. Harb en-Nesâî, *Kitâbu'l-İlm*, thk. Nâsiruddîn el-Elbânî, (Riyâd: Mektebetü'l-Ma'ârif, 2001), 33; Dârimî, *Sünen*, 1: 243; Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebi, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb Arnavut vd., (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.), 1: 398.

⁴⁰ Dârimî, *Sünen*, 1: 243.

⁴¹ İbn Abdilberr Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh el-Kurtubî, *Câmi'u Beyâni'l-İlmi ve Fadlihi*, thk. Ebû'l-Eşbâl ez-Züheyrî, (Riyâd: Dâru İbnî'l-Cevzî, 1994), 2: 1067.

⁴² Beyhakî, *Sünen*, 6: 344.

⁴³ Ebû Bekr Abdurrazzâk b. Hemmâm b. Nâfi el-Himyerî, *el-Musannef*, thk. Habîburrahmân el-A'zamî, (Gucerat: el-Meclisü'l-İlmî, 1403), 9: 476.

⁴⁴ Abdurrazzâk, *Musannef*, 9: 491; İbn Abdilberr, *el-İstizkâr'ul-Câmi' li Mezâhibi Fukahâi'l-Emsâr*, (Beyrut: Dâru Kuteybe, 1993), 24: 253.

⁴⁵ el-Ahzâb: 33/52.

⁴⁶ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân fi Te'vîli'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 20: 298.

Medineli fukâhanın farazî fıkhi kullandıklarını gösteren örnekler bunlarla sınırlı değildir. Peki, onların farazî fıkha olumsuz baktıklarını gösteren yukarıdaki rivayetler nasıl yorumlanabilir? Öncelikle gerek yukarıdaki örneklerde gerek burada yer vermediğimiz örneklerdeki farazî meselelere baktığımızda bu meselelerin hayatın olağan akışı içerisinde ihtiyaç duyulan ve vukuu mümkün meseleler olduğu görülür. Bu bakımdan Medineli fakîhlerin temelde farazî fıkhiın meşruiyetine olumsuz yaklaşmadıklarını ifade edebiliriz. Nitekim Abdullah b. Ömer, içki (hamr) içip sarhoş olunmaması durumu sorulduğunda soruyu soran kişiyi azarlayarak, sarhoş etmenin (iskâr) içkinin temel vasıflarından biri olduğu halde muhatabının böyle bir varsayıma başvurmasına karşı çıkmıştır.⁴⁷ Bu bakımdan İbn Ömer, gerçekleşmeyecek farazî bir meselenin sorulmaması gerektiğini ifade etmiştir.

Medine'deki ehl-i hadis fakîhlerinin farazî fıkhi konusunda karşı çıktıkları bir diğer husus farazî meselelerle sünnetin ya da rivayetin nakzedilmeye çalışılmasıdır. Örneğin Abdullah b. Ömer, Hacerulesved'in istilâm⁴⁸ edilmesini soran birine Hz. Peygamber'in istilâm ettiğini naklederek cevap verir. Soruyu soran kişi "Peki ya (eraeyte) izdiham olur da yapamazsam ne olacak?" deyince İbn Ömer, "Eraeyte'yi Yemen'de (soran kişinin Yemenli olmasından dolayı) bırak. Ben Hz. Peygamber'in bunu yaptığını söylüyorum" diye cevap vermiştir.⁴⁹ Görüldüğü üzere İbn Ömer rivayetle cevap verdiği bir meseleyi farazî bir örnekle reddetmeye çalışılmasına karşı çıkmıştır.

Bu örneklerde de görüldüğü üzere Medîne ehl-i hadîs fakîhleri, farazî meselelerin fikhî faaliyetlerde kullanılmasına esas itibarıyla karşı değillerdir. Onların bu konuda karşı durdukları nokta, faraziyenin, aklî bir metot olarak rivayetlerin sorgulanmasında ve değerlendirilmesinde kullanılmasıdır. Ayrıca vukuu muhtemel olmayan meselelerin varsayımına karşı da olumsuz yaklaşmışlardır. Bununla birlikte onlar, nassların ve rivayetlerin anlamını ortaya koymak ve hakkında nass ya da rivayet bulunmayan konularda aklî istidlâl başvurmak için farazî meselelerden istifade etmişlerdir. Kısaca ifade etmek gerekirse onlar, farazî fıkhi, nass ve rivâyetlerin bir alternatifi olarak değil destekleyicisi olarak kullanmışlardır.

3. İmâm Mâlik'in Farazî Fıkhi Anlayışı

İmâm Mâlik'in yaşadığı dönemde farazî fıkhi temelli fıkhi anlayışı ortaya çıkmıştır. Nitekim bu yönde ilk adımı atan Ebû Hanîfe'nin oluşturduğu meseleler Irak haricindeki ilim merkezlerinde konuşulmaya başlanmıştır. Bu eksende yapılan fıkhi faaliyetleri bu merkezlerde yapılmıştır. Nitekim Mekke'de Atâ b. Ebî Rebâh'ın (ö. 114/732), İbn Cüreyc'le (ö. 150/767) yaptığı müzakereler teferruata dayalı farazî meseleleri içermektedir.⁵⁰ İmâm Mâlik'in, Medîne gibi Müslümanların uğrak yerinde yaşıyor olması ayrıca onun bu merkezlerdeki meselelere vukufiyetini kolaylaştırdığı söylenebilir. Nitekim İmâm Mâlik'in, "Fıkhi meselelerini çoğaltmak hoşuma gitmiyor. Bu beldede gördüğüm kişiler, insanların bugün yaptığı işten hoşlanmıyorlardı. Bu ümmetin ilkleri çok soru soran ve meseleleri derinleştiren kimseler değillerdi"⁵¹ şeklindeki ifadeleri onun bu meselelerden haberdar olduğunu göstermektedir.

⁴⁷ Abdurrazzâk, *Musannef*, 9: 394.

⁴⁸ İstilâm, tavafta Hacerulesved'in önüne gelindiğinde ona dönülüp, namazda durur gibi tekbir ve tehlîl ile bu kutlu taşta el sürülüp mümkün ise öpülüp saygı gösterilmesi; mümkün olmayınca da bunların karşıda el işareti ile yapılmasıdır. Mehmet Erdoğan, *Fıkhi ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 267.

⁴⁹ Buhârî, "Hacc", 60. «أرأيت إن زحمت، أرأيت قال: قلت: أرأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم يستلمه ويقبله، قال: إن غلبت، قال: اجعل أرأيت باليمن، رأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم يستلمه ويقبله»

⁵⁰ Örnekler için bkz.: Abdurrazzâk, *Musannef*, 1: 28, 29, 66, 115-119, 122, 136, 137, 154, 162, 267, 158, 392, 394, 499; 2: 14, 38, 102, 391, 407; 4: 130, 349-351, 359, 365, 399, 508; 5: 85; 6: 28, 360, 383, 384; 7: 99.

⁵¹ İmâm Mâlik b. Enes el-Asbahî, *el-Muvatta'*, thk. Ebû Üsâme Selîm b. 'Îd, (b.y.: Mecmû'atü'l-Furkân et-Ticâriyye, 2003), 1: 259; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh ve'l-Mütefakkih*, 2: 15; İbn Abdilberr, *Câmi'u Beyâni'l-İlm ve Fadlih*, 2: 1029.

Bu rivayette olduğu gibi İmâm Mâlik'in, yaşadığı dönemde ortaya çıkan teferruata dayalı farazî meseleleri üretmek ve bunlar üzerinde fıkıh faaliyetinde bulunmaktan hoşlanmadığını gösteren ifadeleri nakledilir. İmâm Mâlik, ilmin Allah tarafından bahşedilen bir lütuf olduğunu çok mesele ile elde edilemeyeceğini söyleyerek⁵² başta ehl-i re'y olmak dönemin anlayışına hâkim olan farazî fıkıh ihtiyacı duymadığını ifade etmiştir. Yine başka bir rivayete göre İmâm Mâlik, kendisine sorulan meselenin gerçekleşip gerçekleşmediğini irdeler, vuku bulmuşsa cevaplar, aksi halde cevaplamazdı. O bu tavrını şöyle açıklar: Bana ulaşan rivayete göre bir mesele gerçekleştiğinde hüküm bildirmesi gereken kişiye yardım olunur (Allah ona yardım eder ve meselenin çözümünü kolaylaştırır); vuku bulmamış meseleleri cevaplamak için kendisini zorlayan kişi hüsrana uğrar.⁵³ Abdullah b. Vehb (ö. 197/813) de İmâm Mâlik'in ardı ardına soru sorulmaya başlandığında cevap vermediğini ve çok cevap verenin hataya düşeceğini söylediğini nakleder.⁵⁴

İmâm Mâlik'in ilim halkasındaki fıkıh mesaisi Ebû Hanîfe'de olduğu gibi sorulardan ve bu sorulara verilen cevaplardan müteşekkil farazî fıkıh dayanmamaktadır.⁵⁵ Ancak halkasına katılan bazı şahsiyetlerin bu yönde temayülleri olduğunu gösteren rivayetler mevcuttur. Örneğin talebelerinden Abdurrahmân b. Kâsım'ın (ö. 191/806) anlattığına göre İmâm Mâlik'in ashâbı, bir adamı ona gönderirler ve bir meseleyi vuku bulmuş gibi anlatırıp cevap almaya çalışırlardı.⁵⁶ Esed b. Furât (ö. 213/828) ise İbn Kâsım ve bazı kimselerin Mâlik'e soru sorması için kendisini gönderdiğini; Mâlik, cevap verdiğinde "فان كان كذا وكذا/peki şöyle şöyle olursa ne olur?" şeklinde detaylı sorular sormasını istediklerini söyler. Esed, bir defasında İmâm Mâlik'in sorulardan daraldığını, "هذه سلسلة بنت /bunların ardı arkası kesilmeyen sorular olduğunu ve "böyle sorularla uğraşmak istiyorsam Irak'a gitmem gerektiğini" söylediğini nakleder.⁵⁷

İmâm Mâlik'in farazî fıkıh olumsuz tavrını gösteren rivayetlerin yanında bazı somut örnekler üzerinden aynı bakışa sahip olduğunu anlayabiliriz. İlgili rivayetler şöyledir:

Hârûnürreşîd'in (ö. 193/809) meclisinde Ebû Yûsuf'la (ö. 182/798) İmâm Mâlik münazara ederler. Ebû Yûsuf, İmâm Mâlik'e; karısına, 'bir kap dolusu seni boşadım' diyen adam hakkındaki görüşünü sorar. İmâm Mâlik, uzun bir süre düşünür ve "Allah'ın Kitâb'ını, Resûlünün Sünnet'ini, sahâbe ve tabiûn sözlerini tefekkür ettim; ancak bununla ilgili hiçbir şeye rastlamadım. Bunların içinde yer almayan bir ilimde hayır yoktur." diye cevap verir.⁵⁸

Başka bir rivayette Iraklı bir adam İmâm Mâlik'e "Bir kimse ölü bir tavuğa basarsa, bu tavuktan yumurta çıkarsa ve kuluçkadan sonra yumurtadan civciv çıkarsa, bu civcivin etini yenir mi?" diye sordu. İmâm Mâlik, "Olabilecekleri sor, olamayacakları sorma!" diye çıkıştı. Yine başka biri buna yakın bir soru sorunca İmâm Mâlik cevap vermedi. Neden cevap vermediğini sorduğunda "Faydalı bir şey sorsaydın cevaplardım"⁵⁹ demiştir.

Amr b. Kays'ın, ihrâmlı bir kimsenin tilkinin köpek dişini sökmek için hükümüne yönelik sorusuna İmâm Mâlik cevap vermemiştir.⁶⁰

⁵² İbn Abdilberr, *Câmi'u Beyâni'l-İlm ve Fadlih*, 1: 83.

⁵³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Hilfe b. Ömer el-Veştâti el-Übbî, *İkmâlu İkmali'l-Mu'lim*, (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.), 1: 203-204.

⁵⁴ Kâdî 'İyâz, *Tertîbu'l-Medârik*, 1: 190.

⁵⁵ Muhammed İbrâhîm Ali, *Istîlâhu'l-Mezheb 'inde'l-Mâlikiyye*, (Dubâ: Dâru'l-Bühûs li'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1421/2000), 48.

⁵⁶ Kâdî 'İyâz, *Tertîbu'l-Medârik*, 1: 191.

⁵⁷ Kâdî 'İyâz, *Tertîbu'l-Medârik*, 3: 292; Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ el-eş-Şâtûbî, *el-Muwâfekat fi Usûli's-Şerî'a*, thk.: İbrâhîm Ramadân, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2010), 4: 662.

⁵⁸ Kâdî 'İyâz, *Tertîbu'l-Medârik*, 2: 122.

⁵⁹ Kâdî 'İyâz, *Tertîbu'l-Medârik*, 1: 191.

⁶⁰ Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Abdirabbih el-Endelûsî, *el-'İkdü'l-Ferîd*, thk. Müfid Muhammed Kamîha, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1404/1983), 2: 91.

Bir adam İmâm Mâlik'e gelir ve bir kimse başkasına 'eşek' derse hükmün ne olacağını sorar. İmâm Mâlik, "bu kimse (taziren) kırbaçlanır" cevabını verince adam, "Peki "at" derse hüküm nedir?" diye sorar. İmâm Mâlik, "Bu sefer de sen kırbaçlanırsın" diyerek çıkarır ve "Ey aciz! Sen hiç, birine "at" diye seslenen kimseyi gördün mü?" diyerek adamı azarlar.⁶¹

Ayrıca İbn Kâsım, hunsâ (çift cinsiyetli veya cinsiyeti belirsiz) kimselerin (namaz, nikâh miras vb.) hükümleri hakkında Mâlik'ten hiçbir rivayette bulunmadığını; çünkü hunsâ meselelerini ona sormaya cüret edemediklerini söylemektedir.⁶²

Görüldüğü üzere bu rivayetlerde İmâm Mâlik farazî meselelere cevap vermemiştir. İlk dönemlerden itibaren oldukça detaylı ve ilginç meselelere konu olan hunsâyâ ait hükümlerin İmâm Mâlik'ten rivayet edilmemesi hatta bu konuda ona soru sorulmaya cesaret edilmemesi onun farazî meselelere olumsuz baktığını göstermektedir. Ancak İmâm Mâlik, farazî fıkıhın gayr-ı meşruluğuna dair delillerden biri olan Hz. Peygamber'in çok sual (kesretü's-süâl) etmeyi ayıpladığına yönelik hadisi hakkında "Bu rivayetteki sualden kastın sizi alıkoyduğum çok soru sormak mı, insanlardan bir şeyi istemek mi olduğunu bilmiyorum"⁶³ diyerek tereddüdünü dile getirmiştir.

Bu rivayetler, İmâm Mâlik'in vakıa odaklı bir fıkıh anlayışına sahip olduğunu gösterse de aksini gösteren emareler de yok değildir. Zira böyle bir anlayışa sahip birinden rivayet edilen meselelerin oldukça az olması beklenir. Ancak ondan rivayet edilen meselelerin sayısı ile ilgili verilen rakamlar durumun zannedildiği gibi olmadığını gösterir. İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî (ö. 386/996), İmâm Mâlik'in bizzat kendisine ait yetmiş bin meselenin Irak'a aktarıldığını ifade eder.⁶⁴ Karafî (ö. 684/1285) de İmâm Mâlik'in imla edilmiş görüşlerinin yüz elli cild civarında olduğunu ve fûrû-u fıkha ait her konuda ona ait bir görüşün bulunduğunu söyler.⁶⁵ Ayrıca İmâm Mâlik farazî fıkıh faaliyetlerine karşı çıksa bile onun, dönemin meselelerinden haberdar olduğunu gösteren bilgiler mevcuttur. Nitekim Zâhid el-Kevserî (ö. 1952), İmâm Mâlik'in, Ebû Hanîfe'nin kitaplarına vâkıf olduğunu ve onun fıkıh birikiminden altmış bin meselenin kendisinde bulunduğunu nakleder.⁶⁶ Hacvî, İmâm Mâlik'ten; *el-Muvatta'*, *el-Müdevvene*, *el-Mevvâziyye*, *el-'Utbiyye* ve diğer eserlerde yer alan birçok mesele nakledildiğini ve Endülüslü Mâlikîlerden Muaytî (ö. 367/978) ve Ebû Ömer el-İşbilî'nin (ö. 401/1010) yalnızca İmâm Mâlik'e ait topladıklarını ve bu meselelerin yüz ciltlik bir birikime ulaştığını söyler. Hacvî, bu meselelerin tamamının İmâm Mâlik döneminde gerçekleşmiş olmasının çok uzak bir ihtimal olduğunu belirtir.⁶⁷ Tüm bunlarla birlikte İmâm Mâlik'e bazen yüzer ve yirmişer gibi toplu halde sorular sorulduğu rivayet edilir. Bu meselelerden bazılarını "bilmiyorum" şeklinde cevaplar vermiş olsa⁶⁸ bile sorulan meselelerin her birinin vukuunu teyit ettiğini düşünemeyiz. Bunları da farazî meseleler olarak değerlendirme imkânımız bulunmakla birlikte İmâm Mâlik'in sorulan farazî meselelere tamamen karşı çıktığını söylemek güçtür.

Fikhî mesâide re'ye dayalı ictihâd yapılırken farazî yöntemden yararlanır. Nitekim en basit bir kıyâs işlemi bile makîs/fer'vakıa veya farazî mesele olabilirken makîsün 'aleyh/asl farazî mesele görümündedir. Bu kullanımın daha çok *erayte* kelimesiyle yapılan ve akli tutarlılığı test etmek amacıyla kullanılan faraziyelerde görmek mümkündür. Bunu İmâm Mâlik'in kıyâs işlemlerinde de görmek mümkündür. İbn Kâsım'dan nakledilen şu mesele bu kullanıma örnek teşkil eder: Bir kadın

⁶¹ Kâdî 'İyâz, *Tertîbu'l-Medârik*, 2: 145.

⁶² Ebû Saîd Sahnûn Abdüsselâm b. Saîd et-Tenûhî, *el-Müdevvenetu'l-Kübrâ*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1994), 2: 173.

⁶³ İbn Abdilberr, *el-İstizkâr*, 27: 364; *Câmi'u Beyânî'l-İlm ve Fadlih*, 2: 1059.

⁶⁴ Ebû Muhammed Abdullâh b. Ebû Zeyd Abdurrahmân el-Kayrevânî, *en-Ne'vâdir ve'z-Ziyâdât alâ mâ fi'l-Müdevvene ve Ğayrihâ mine'l-Ümmehât min Mesâilî Mâlik ve Ashâbih*, thk. Muhammed Haccî vd., (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1999), 1: 8.

⁶⁵ Şihâbuddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. İdris el-Karâfî, *ez-Zehîra*, thk. Muhammed Haccî vd., (Beyrut: Daru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1994), 1: 34; Muhammed İbrâhîm, *Istîlâhu'l-Mezheb*, 49.

⁶⁶ Muhammed Zahid b. Hasan el-Kevserî, *Akveümü'l-Mesâlik fi Bahsi Rivâyeti Mâlik 'an Ebî Hanîfe ve Rivâyeti Ebî Hanîfe 'an Mâlik (İhkâku'l-Hakk ile birlikte)*, (b.y.: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, ts.), 93.

⁶⁷ Hacvî, *el-Fikru's-Sâmî*, 1: 420.

⁶⁸ Kâdî 'İyâz, *Tertîbu'l-Medârik*, 1: 183-185.

kocasıyla tartışmış ve ondan kendisini boşamasını istemişti. Kocası kadına 'şayet hamile değilsen boş ol' diyerek boşamayı hamileliğe bağlamıştı. Medine'de vuku bulan bu olayda İmâm Mâlik'e kadının hamile olup olmadığı anlaşılincaya kadar karı-kocanın birbirinden ayrı yaşamlarının gerekip gerekmeceği soruldu. İmâm Mâlik, 'Bana göre bu söz ağızdan çıktığı anda boşama gerçekleştiği için ayırmaya gerek yok' demiştir. Mâlik'in yanında bulunanlardan bazıları Mâlik'e, 'hamile olduğu bilinmeden nasıl talâk ile hüküm veriyorsun?' diye sordular. Mâlik bu itiraza şöyle cevap verdi: Söyler misin? (ارایت) Hamile olduğu anlaşılana kadar ayırsaydım ve bu sırada kadın ölseydi kocası ona varis olur muydu? Orada bulunanlar, 'Hayır, varis olmazdı' cevabını verince o, 'Öyleyse karısı öldüğünde ona mirasçı olmayacak bir adamı, karısıyla nasıl birlikte tutayım?' demiştir.⁶⁹

Şu örnekte de kendi görüşünü desteklemek için İmâm Mâlik'in faraziyeden yararlandığı görülür: İmâm Mâlik, ölü birinden sağılan süt necis olsa da bir çocuğun bu sütü içmesi durumunda süt hısmılığının (radâ') oluşacağını söyler. Necis süttten radâ'nın oluşmasını çelişkili bulanlara "süt nasıl olursa olsun haramlık oluşturur. Görülmüyor mu ki (ألا ترى) bir kimse süt içmemeye yemin etse ve içine farenin düşüp öldüğü bir sütü içse, yeminiyle helâl sütü kastetmemişse adam yeminini bozmuş olmaz mı?⁷⁰

Bununla birlikte İmâm Mâlik'in kendisine sorulan bazı meselelerin vuku bulup bulmadığı teyit etmeden icthâdda bulunduğu görülmektedir. İmâm Mâlik'e sorulan ilgili örnek mesele şöyledir: Bir kavim, kendilerine vakfedilmiş bir bölgede bir bina inşa ettiler. O kavimden biri vefat edince vârislerden bazıları, kendi paylarını satmak istediler. Kardeşleri de şuf'a/ön alım hakkını kullanarak o payı almak istediler. Onların şuf'a hakkı var mıdır? Bu meseleye İmâm Mâlik şöyle cevap verdi: Şuf'a yalnızca arsa ve tarlalarda geçerlidir. Binada şuf'anın varlığına yönelik herhangi bir rivayet işitmedim. Böyle bir hadise vuku bulursa, şuf'a hakkının bulunduğu görüşündeyim."⁷¹ Görüldüğü üzere İmâm Mâlik kendisine sorulan bir meseleye "böyle bir hadise vuku bulursa" kaydını koyarak cevap vermiştir. Bu kayıt onun meselenin vukuunu dikkate almadan, yani kendisi için farazî olan bir meseleye cevap verdiğini gösterir. Bu tür kayıtlar *el-Müdevvene*'nin farklı bölümlerinde de bulunmaktadır.⁷² Ayrıca İmâm Mâlik, boynu kırılmış hayvanın sağ kalamayacağını belirtmesine rağmen bunu takdir etmiş ve kesilmesi durumunda etinin yenilebileceğini söylemiştir.⁷³

Birbirine zıt gibi görünen bu hususlar üzerinde bir değerlendirme yapacak olursak İmâm Mâlik'in farazî meselelerin iki şekline karşı çıktığını söyleyebiliriz. Birincisi gerçekleşmesi mümkün olmayan ya da uzak ihtimalli olan veya uçsuz bucaksız ardı arkası kesilmeyen meselelerdir. Rivayetlerde yer alan "كثرة المسائل/çok mesele sorulması" kaydının da buna işaret ettiğini söyleyebiliriz.⁷⁴ Aynı zamanda İmâm Mâlik'in, Esed b. Furât'la diyalogunu aktaran rivayette "ضاق علي/bıkıp usanmak, baskı yaptı"⁷⁵ ifadesi de kanaatimizce bu tür meselelere işaret eder. Ayrıca Şâtübî (ö. 790/1388), İmâm Mâlik'in, Iraklıların fıkıhını hoş görmemesinin nedeni olarak Iraklı fakihlerin, meselelere dalmaları ve re'ye teferruata girmelerini zikreder.⁷⁶ Nitekim İmâm Mâlik'ten rivayet edilen meseleler, peş peşe farazî problemler şeklinde bir sistematiğe sahip değildir.⁷⁷ Bu bağlamda İmâm Mâlik'in, uzun uzadıya ve kılı kırk yararcasına oluşturulan meselelerden hoşlanmadığı ancak

⁶⁹ Sahnûn, *el-Müdevvene*, 2: 64. İmâm Mâlik'in benzer bir tarzda "eraeyte" üslubuyla kullandığı örnek için bkz.: Mâlik, *el-Muvatta'*, 3: 535-536; Ebü'l-Mutarrıf Abdurrahmân b. Mervân el-Kunâzî'î el-Kurtûbî, *Tefsîru'l-Muvatta'*, thk. 'Âmir Hasan Sabrî, (Katar: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şüûni'l-İslâmiyye, 1429/2008), 2: 501-502.

⁷⁰ Sahnûn, *el-Müdevvene*, 2: 299-300.

⁷¹ Sahnûn, *el-Müdevvene*, 4: 216.

⁷² Sahnûn, *el-Müdevvene*, 3: 204, 309

⁷³ İbn Rüşd, *el-Beyân ve't-Tahsîl*, 3: 279.

⁷⁴ Abdulfettâh Hemmâm, "el-Fikhü'l-İftirâdî 'inde'l-İmâm Mâlik ve'l-Mâlikiyye", *Mu'temeru'l-İmâm Mâlik ed-Devlî*, (Libya: Merkezü'l-Bühûs ve'd-Dirâsâti'l-İlmiyye el-Câmi'atü'l-Esmeriyye, 2013), 21.

⁷⁵ Kâdî 'İyâz, *Tertîbu'l-Medârik*, 3: 292; Şâtübî, *el-Muvafekeât*, 4: 662.

⁷⁶ Şâtübî, *el-Muvafekeât*, 4: 662.

⁷⁷ Übbî, *İkmâlu İkmali'l-Mu'lim*, 1: 204.

vakiyadan kopuk olmayan yakın ihtimalli meselelerle iştigal etmekten de geri durmadığı söylenebilir. Nitekim daha çok bir hadis ve rivayet kitabı görümündeki *el-Muvatta'*da bile yer yer bu tür detaylandırmaya gittiği görülür.⁷⁸ İmâm Mâlik'in Yukarıda verdiğimiz rivayetler de bu konuda ipucu verebilir. Nitekim İmâm Mâlik, bulunduğu toplumda bir kimsenin başka birine "at" diyerek hitap etmesi gibi bir olgu bulunmadığından bu meseleye cevap vermemiştir. Aynı şekilde ihrâmlı birinin tilkinin köpek dişini çıkarması, ölü tavuğa basmaktan ötürü çıkan yumurtanın kuluçkaya yatırılarak doğacak civcivin etinin yenilmesi meselesini cevapsız bırakması da bu bağlamda İmâm Mâlik'in vakiyadan kopuk gördüğü meselelerden olsa gerektir.

İmâm Mâlik, cedel ve münazaraya olumsuz yaklaşan bir fakihdir.⁷⁹ Nitekim o, dinî bilginin veya bir rivayetin cedel ve münazara üzerine inşa edilemeyeceğini ifade ederken "bir kimse diğer bir kimseden daha iyi tartışıyor diye Cebrâil'in Hz. Peygamber'e getirdiklerini red mi edeceğiz?" diyerek karşı çıkmıştır.⁸⁰ Bu bakımdan İmâm Mâlik'in karşı çıktığı farazî mesele çeşitlerinden birinin cedel ve münazara amacıyla yapılan yapılan meseleler olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Şâtübî yukarıda zikrettiğimiz İmâm Mâlik'in, Esed b. Furât'ın sorduğu farazî meseleler hakkındaki ifadelerini naklettikten sonra verdiği örnekler, Esed b. Furât'ın sorduğu meselelerin cedel ve münazara amacıyla oluşturulmuş meseleler olduğu anlaşılır.⁸¹ Esed b. Furât'ın münazaraya dayalı meseleler üzerinde fıkıh yapma eğiliminde oluşu⁸² da bunu destekler. Farazî meselelerin özellikle rivayetlerin aklı tutarlılığını test amacıyla kullanımı, bu işlemi "eraeyte" ile başlayan örneklerle yapmaları nedeniyle Iraklı ehl-i re'yin "eraeytiyyûn/eraeyteciler" şeklinde isimlendirilmesine neden olmuştur.⁸³ İmâm Mâlik'in de "eraeyte" üslubuyla münazara edilmesine karşı çıkmıştır. Nitekim İmâm Mâlik, Ebû Hanîfe ve ashâbını "الداء العضال/amansız hastalık" olarak nitelemiş, bunun gerekçisi olarak da re'y ile sünneti reddetmeyi zikretmiştir.⁸⁴ İmâm Mâlik'in bu husustaki tavrını gösteren örneklerden biri şöyledir: "İmâm Mâlik'e bir adam geldi ve ona bir mesele sordu. İmâm Mâlik, "Allah Resulü şöyle buyurdu" diye cevap verdi. Adam, "أرأيت/eraeyte" diye ekleyecekken İmâm Malik, "(Ey inananlar!) Peygamberin (sizi) çağırmasını aranızda birbirinizi çağırmanız gibi tutmayın. İcinizden birbirini siper ederek sıvışıp gidenleri Allah gerçekten bilir. Artık onun emrine muhalefet edenler, başlarına bir belânın gelmesinden veya elem dolu bir azaba uğramaktan sakınsınlar"⁸⁵ ayetini okudu.⁸⁶

İslâm hukukunda ele alınan bazı meselelerin hile-i şer'iyeye yol açtığı bilinmektedir. Kazuist hukuk anlayışına yönelik temel eleştirilerden biri olan bu husus yalnızca İslam hukuku için değil bu anlayışa sahip diğer hukuk sistemleri için de geçerlidir.⁸⁷ Zira hukukî bir konunun bütün detaylarıyla incelenmesi özellikle davalık meselelerde müeyyidelerden kurtulmaya kapı aralayabilir. Hudarî Bek (ö 1927), bu hususu kanunların detaylarına vâkıf olan avukatların, müvekkillerine cezalardan kurtulmalarını sağlayacak beyanatları öğretmeleri ile örneklendirir.⁸⁸ Fikhî meseleleri detaylandırma faaliyeti (tefrî) farazî fıkıhın bir işlevi olduğundan farazî meselelerin üretilmesi hile-i şer'iyeye neden

⁷⁸ Bazı örnekler için bkz.: Mâlik, *el-Muvatta'*, 2: 530-531; 3: 356-359, 426-430.

⁷⁹ Kadî 'İyâz, *Tertîbü'l-Medârik*, 2: 38-49.

⁸⁰ İbn Batta Ebû Abdillâh Ubeydullâh b. Muhammed el-'Ukberî, *el-İbânetü'l-Kübrâ*, thk.: Ridâ Mu'tî vd., (Riyâd: Dâru'r-Râye, 1994), 2: 507; İbn Abdilberr, *Câmi'u Beyâni'l-İlmi ve Fadlihi*, 2: 941.

⁸¹ Nitekim Şâtübî, rivayetten sonra şu değerlendirmeyi yapar: İmâm Mâlik, vermiş olduğu cevaba itirazda bulunmasından ötürü Esed'i, kendisinden istifadeden mahrum bırakmakla tehdit etmiştir. Şâtübî, *el-Muvafekât*, 4: 667.

⁸² Kâdî 'İyâz, *Tertîbü'l-Medârik*, 3: 297.

⁸³ Şâtübî, *el-Muvafekât*, 4: 661.

⁸⁴ Ebû'l-Velîd Süleyman b. Halef b. Sa'd el-Endelûsî el-Bâcî, *el-Müntekâ Şerhu'l-Muvatta'*, (Mısır: Matbaatu's-Saade, 1332), 7: 300.

⁸⁵ Nûr: 24/63.

⁸⁶ Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah b. İshak el- İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1988), 6: 326; Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Said b. Hazm el-Endülüsî el-Kurtûbî ez-Zahiri, *el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm*, thk. Muhammed Şâkir, (Beyrut: Dâru'l-Âfâkı'l-Cedîde, ts.), 6: 56.

⁸⁷ Hâmide Topçuoğlu, *Kanuna Karşı Hile (Kanundan Kaçınma Yolları)*, (İzmit: Selüloz Basımevi, 1950), 283; Saffet Köse, *İslam Hukukunda Kanuna Karşı Hile - Hile-i Şer'iyeye*, (İstanbul: Birleşik yay., 1996), 208 (Öztekin Tosun, *Suç Hukuku Dersleri*, 74'ten naklen).

⁸⁸ Muhammed Hudarî Bek, *Tarîhu't-Teşri'i'l-İslâmî*, (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1983), 239.

olabilir. Bu dezavantaja işaret eden bazı fakîhler, özellikle avamdan gelen meselelere cevap verirken detaylara girilmemesi gerektiği yönde ikazlarda bulunmuşlardır.⁸⁹ İmâm Mâlik'in de kendisine sorulan bazı farazî meselelere cevap verirken hile-i şer'iyeye yol açabileceği endişesi taşıdığını görmekteyiz. Örneğin ona, doğum yapmadığı için göğsünde süt bulunmayan bir kadının yediği bitkiden dolayı sütünün oluşması durumunda bu sütün hısımlık (radâ) oluşturup oluşturmadığı sorulmuştur. İmâm Mâlik, doğumdan kaynaklanmasa bile kadının göğsünde oluşan sütün hısımlık oluşturacağını; ancak böyle bir bitkinin var olduğunu düşünmediğini, zinâ eden kadınların zina fiillerini örtbas etmek amacıyla böyle bir meseleyi uydurduklarından endişelendiğini söylemiştir.⁹⁰

4. İmâm Mâlik'in İctihâdlarından Farazî Mesele Örnekleri

İmâm Mâlik'in aşırı derecede teferruata girme anlamında farazî fıkıh bakışı negatif yönde bir izlenim verse de onun bazen vukuu imkânsız ya da nadir olabilecek türden meseleler hakkında icthâd ettiği görmekteyiz. Oldukça sınırlı sayıda tespit edebildiğimiz bu meseleler şöyledir:

4.1. Deriden Üretilen Paranın Ribevîliği

Metal paranın tarihi MÖ. 7. yüzyıllara kadar uzanmaktadır. Kâğıt paranın ise MÖ. 140'lı yıllarda Çinliler tarafından basıldığı ve kullanıldığı bilinmektedir.⁹¹ Deriden para imal edilmesine yönelik herhangi bir tarihî bilgiye rastlayamadık. Yaşadığı bölgede bulunmayan hatta dünyada bile 17. yüzyılda yaygınlaşmaya başlayan metal harici bir maddeden üretilen paraların varlığını tasvir eden İmâm Mâlik, bu tür paraların insanlar arasında tedavüle girmesine yönelik farazî bir mesele tasvirinde bulunmuştur. Sahnûn'un İmâm Mâlik'e nispet ettiği ifadeleri şöyledir: "Şayet insanlar kendi aralarında deriyi kullanıma sokup bunlardan sikkeler (fûlûs) üretseler, bu sikkelerin altın ve gümüş ile eşdeğer olarak satımını hoş görmem"⁹² demiştir. Buna göre İmâm Mâlik altın ve gümüşte olduğu gibi hangi maddeden üretilirse üretilsin bunların yerine kullanılacak paraları ribevî olarak değerlendirmektedir.

4.2. Ölen Hamile Kadının Karnındaki Cenin

İmâm Mâlik'in ele aldığı vukuu imkânsız olduğunu gördüğümüz mesele, karnında canlı cenin bulunan ölü hamile kadının karnının değilip deşilmeyeceğidir. Hanefiler ve Şâfiîlerden İbn Süreyc'e (ö. 306/918) göre bu durumda ölüne karnı yarılar ve cenin çıkarılır.⁹³ Şâfiîlerin çoğunluğu ise sağ kalma ihtimali olmadığı için altı ayı dolmamış çocuk için ölüne karnı deşilmez, altı aylık olmuşa sağ kalma ihtimali bulunduğu için ölüne karnı deşilir ve cenin çıkarılır.⁹⁴ Tenuhî'nin (ö. 536/1142'den sonra) aktardığına göre İmâm Mâlik, hamile bir kadın öldüğünde karnındaki cenin ölmemişse kadının karnının deşilerek bebeğin çıkarılmasını câiz görmez. Ancak o, canlı hamile bir kadının doğumunda olduğu gibi bebeğin normal yolla çıkması mümkünse ölü hamile kadına normal doğum yaptırılır. Aksi halde karnındaki cenin için ölüne karnı yarılmaz demektedir. İmâm Mâlik'in

⁸⁹ Bkz.: İbnü's-Salâh Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn eş-Şehrezûrî, *Edebü'l-Müftî ve'l-Müsteftî*, thk. Müvaffak Abdullah Abdulkâdir, (Medine: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 2002), 135; Ebû Abdullah Ahmed b. Hamdân, el-Harrânî el-Hanbelî, *Sifetu'l-Fetvâ ve'l-Müftî ve'l-Müsteftî*, thk. Nasıruddîn Albânî, (Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1380), 57; İbn Kayyim, *İ'lâmü'l-Muvakkî'in*, 6: 195.

⁹⁰ İbn Rüşd, Ebû'l-Velid Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Beyân ve't-Tahsil*, thk. Muhammed Haccî, (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1988), 5: 153.

⁹¹ Hakan Kaymak, *Banknot Sahteciliği*, Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Adli Tıp Enstitüsü, İstanbul 1999, 3-4.

⁹² Sahnûn, *el-Müdeveve*, 3: 5.

⁹³ Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî, *Uyûnü'l-Mesâil fi Fûrû'î'l-Hanefiyye*, thk. Seyyid Muhammed Mühennâ, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1419/1998), 384; Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî, *el-Hâvi'l-Kebîr*, thk: Mahmûd Matracı vd, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1994), 3: 62. Nitekim Ebû Hanîfe döneminde böyle bir hadisenin vukuu bulduğu ve onun bu yönde hüküm verdiği nakledilir. Bkz. Semerkandî, *Uyûnü'l-Mesâil*, 384.

⁹⁴ Mâverdî, *el-Hâvi'l-Kebîr*, 3: 62.

bu tasvirini nakleden Lahmî (ö. 478/1085), bu meselenin vukuu mümkün olmayan bir tasvir olduğunu söylemektedir.⁹⁵ Çünkü olağanüstü durum haricinde ceninin normal doğumla doğabilmesi için doğum yapan annenin itici gücünün bulunması gereklidir. Bu güç ise ancak bir canlıda bulunabilir.⁹⁶

4.3. Erkeğin ve Gebe Kalmadan Kadının Göğsünde Oluşan Sütün Radâ'a Etkisi

Gebelikte ve bilhassa doğum sonrasında kadındaki prolaktin hormon seviyesinin yükselmesiyle vücut süt üretmeye başlar. Bununla birlikte bazı hastalıkların ve tedavi için kullanılan ilaçların veya bitkilerin etkisiyle vücut bu hormonu üreterek gebelik ve doğum olmadan da sütün oluşması mümkündür. Çoğunlukla kadınlarda, nadiren de yetişkin erkeklerde ve çocuklarda görülen bu duruma "galaktore" denilmektedir.⁹⁷

İmâm Mâlik'in hem gebeliğe bağlı kalmadan kadının hem de erkeğin göğsünde sütün oluşmasının radâ'a etki edip etmeyeceği sorulmuştur. Daha önce gebelik ya da doğum sebebi olmadan kadının göğsünde oluşan sütün radâ'a etkisine yönelik İmâm Mâlik'in görüşünü nakletmiştik. İmâm Mâlik zinâ fiilini örtbas etmek amacıyla bu meselenin kullanılması endişesini dile getirmişse de meseleyle ilgili görüş bildirmiştir. Ona göre herhangi bir sebepten dolayı kadının göğsünde oluşan süt, süt hısımlığının oluşumuna etki eder.⁹⁸ İmâm Mâlik, erkeğin göğsünde sütün oluşması meselesinin de nifak ehlinin ortaya attığı bir mesele olduğunu söylemiştir.⁹⁹ Ancak o, bu meseleye de cevap vermiş ve "anneler çocuklarını iki yıl boyunca emzirsinler..."¹⁰⁰ ayetinin kadınlara yönelik bir hüküm olmasından hareketle erkeğin göğsündeki sütün radâ' oluşturmayacağını ifade etmiştir.¹⁰¹

Sonuç

İslâm hukukunun bir bilim olarak gelişmesinde inkâr edilmeyecek derecede fayda sağlayan farazî fıkıhın İmâm Mâlik'in fikhî faaliyetlerinde önemli bir rol üstlenmediği tespit edilmiştir. Onun, Ebû Hanîfe ve ashâbının yapmış oldukları gibi fıkıh konularından birini farklı formatlara sokarak söz konusu fıkıh konusunu kuramsal ve teorik bir çerçevede ele almadığı görülmüştür. O, fıkıh konularını bir bütünlük içerisinde farazî meselelerle yoğurmamış bu yönde öğrencilerine de herhangi bir telkinde bulunmamıştır. Buna neden olan farklı etkenlerden söz edilebilir. İmâm Mâlik'in diğer fıkıh merkezlerinin bulunduğu bölgelere oranla daha sade bir yaşam profiline sahip bölgede yaşaması dolayısıyla re'ye daha az başvurmaya ihtiyacı olmuştur. Bu nedenle re'yin doğal bir sonucu olan farazî yönteme gerek duymamıştır. Diğer bölgelere göre hadis malzemesinin fazla olduğu Hicâz/Medîne gibi bir bölgede yaşaması bu ihtiyacı minimize etmiştir. Ayrıca sahâbe ve tâbiîn görüşlerini ve Amel-i ehl-i Medîne gibi pratik bir delili kaynak olarak görmesi ayrıca bu hususta etkili olmuştur. Ancak bu durum onun asla farazî meselelere başvurmadığı anlamına gelmemektedir. Nitekim İmâm Mâlik'in gerek bir metot olarak farazî yöntemden istifade ettiğini gerekse farazî meseleler üzerinde hüküm beyan ettiğini gösteren örnekler bulunmaktadır. Bu bağlamda o, bazen vuku imkânı vermediği meseleler hakkında hüküm ortaya koymuşken bazen de döneminin şartları içerisinde bulunmayan meseleleri ictihâdına konu edinmiştir.

⁹⁵ Ebu't-Tâhir İbrahim b. Abdussamed b. Beşîr et-Tenûhî, *et-Tenbîh alâ Mebâdi't-Tevcih -Kısmü'l-İbâdât-*, thk. Muhammed Bilhassân, (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1428/2007), 2: 692.

⁹⁶ Salih Abdüssemi' el-Âbî el-Ezheri, *Cevâhirü'l-İklîl Şerhu Muhtasari'l-Allâmeti'ş-Şeyh Halîl*, thk. Muhammed Abdulaziz el-Hâlidî, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1418/1997), 1: 164-165.

⁹⁷ Tracee Cornforth, "Causes of Galactorrhoea or Lactation", <https://www.verywellhealth.com/what-is-galactorrhoea-2721950>, (Erişim tarihi: 15.09.2020).

⁹⁸ Sahnûn, *el-Müdevene*, 2: 299.

⁹⁹ İbn Rüşd, *el-Beyân ve't-Tahsîl*, 5: 153.

¹⁰⁰ Bakara, 2/223.

¹⁰¹ Bkz.: Sahnûn, *el-Müdevene*, 2: 299.

Kaynakça

- Abdulfettâh Hemmâm, "el-Fıkhü'l-Mustakbelî; Te'sîl ve Âfâk", *Mecelletu'l-Va' yi'l-İslâmî*. (560), 2012.
- Abdurrazzâk, Ebû Bekr b. Hemmâm b. Nâfi el-Himyerî, *el-Musannef*. thk. Habîburrahmân el-A'zamî. 11 cilt, Gucerat: el-Meclisü'l-İlmî, 1403.
- Âbî, Salih Abdüssemi' el-Âbî el-Ezheri, *Cevâhirü'l-İklîl Şerhu Muhtasari'l-Allâmeti's-Şeyh Halîl*. thk. Muhammed Abdulaziz el-Hâlidî, 2 cilt, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1418/1997.
- Apaydın, Yunus, "Bir Muhafazakar Reycilik Teorisyeni: Ebu Hanîfe", *İslami Araştırmalar Dergisi Ebu Hanîfe Özel Sayısı*. 15/1-2 (2002).
- Bâcî, Ebû'l-Velîd Süleyman b. Halef b. Sa'd el-Endelûsî el-Bâcî, *el-Müntekâ Şerhu'l-Muvatta'*. 7 cilt, Mısır: Matbaatu's-Saade, 1332.
- Bardakoğlu, Ali, "Hanefî Mezhebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16: 1-21. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Huseyn b. Ali el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*. thk. Abdülkâdir 'Atâ, 11 cilt, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003.
- Bezzâzî, Hâfızuddîn b. Muhammed el-Kerderî, *Menâkibu Ebî Hanîfe*. 2 cilt, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1981.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil, *el-Câmi'us-Sahîh*. Beyrut: Dâru'l-Arabiyye, ts.
- Cornforth, Tracee, "Causes of Galactorrhea or Lactation", <https://www.verywellhealth.com/what-is-galactorrhea-2721950>, (Erişim tarihi: 15.09.2020).
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Me'âli Ruknuddîn Abdümelik b. Abdullâh el-Cüveynî, *Muğîsü'l-Halk fî Tercîhi'l-Kavli'l-Hakk*. Mısır: el-Matba'atü'l-Misriyye, 1934.
- Cüveynî, *Nihâyetü'l-Matlab fî Dirâyeti'l-Mezheb*. thk. Abdulazîm Mahmûd ed-Dîb, 10 cilt, Cidde: Dâru'l-Minhâc, 2007.
- Dârimî, Ebû Muahmed Abdullah b. Abdirrahmân ed-Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî. 4 cilt, Riyâd: Dâru'l-Muğnî li'n-Neşri ve't-Tevzî', 1420.
- Debûsî, Ebû Zeyd Ubeydullah Ömer b. İsa ed-Debûsî, *Takvîmü'l-Edille*. thk. Halîl Muhyiddîn el-Meys, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1421/2001.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*. thk. Muhammed 'Avvâme. 5 cilt, Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 1425/2004.
- Ebû Hayseme, Züheyr b. Harb en-Nesâî, *Kitâbu'l-'İlm*. thk. Nâsiruddîn el-Elbânî, Riyâd: Mektebetü'l-Ma'ârif, 2001.
- Ebû Hayyân, Ali b. Muhammed b. Abbâs et-Tevhîdî, *el-İmtâ' ve'l-Müânese*. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1432/2011.
- Ebû'l-Mutarîf, Abdurrahmân b. Mervân el-Kunâzî 'î el-Kurtûbî, *Tefsîru'l-Muvatta'*. thk. 'Âmir Hasan Sabrî, 2 cilt, Katar: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şüûni'l-İslâmiyye, 1429/2008.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah b. İshak el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*. 10 cilt, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1988.
- Ebû Zehre, Muhammed Ebû Zehre, *Ebû Hanîfe; Hayâtuh ve 'Asruh - Ârâuh ve Fıkhuh*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1976.
- Erdöğân, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Menhûl min Ta'likâti'l-Uşûl*. thk. Muhammed Hasan Heyto, Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1980.
- Hacvî, Muhammed b. Hasan el-Hacvî, *el-Fikru's-Sâmî fî Tarîhi'l-Fikhi'l-İslâmî*. 1. Baskı, 2 cilt, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1995.
- Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh ve'l-Mütefakkih*. thk. 'Âdil b. Yûsuf el-'Azâzî, 2 cilt, Riyâd: Dâru İbni'l-Cevzî, 1996.
- Hatîb el-Bağdâdî, *Tarîhu Medîneti's-Selâm*. thk. Beşşâr Ma' rûf, 17 cilt, Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2001.
- Hudârî Bek, Muhammed, *Tarîhu't-Teşrî'i'l-İslâmî*. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1983.

- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh el-Kurtubî, *Câmi' u Beyâni'l- İlmi ve Fadlihi*. thk. Ebû'l-Eşbâl ez-Züheyri, 2 cilt, Riyâd: Dâru İbni'l-Cevzî, 1994.
- İbn Abdilberr, *el-İstizkâr'ul-Câmi' li Mezâhibi Fukahâi'l-Emsâr*. 30 cilt, Beyrut: Dâru Kuteybe, 1993.
- İbn Abdirabbih, Ebû Ömer Şihâbuddîn Ahmed b. Abdirabbih el-Endelûsî, *el-'Ikdü'l-Ferîd*. thk. Müfîd Muhammed Kamîha, 9 cilt, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1404/1983.
- İbn Batta, Ebû Abdillâh Ubeydullâh b. Muhammed el-'Ukberî, *el-İbânetü'l-Kübrâ*. thk.: Rîdâ Mu'tî vd., 9 cilt, Riyâd: Dâru'r-Râye, 1994.
- İbn Emîr, el-Hâcc el-Halebî, *et-Takrîr ve't-Tahbîr*. 3 cilt, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1999.
- İbn Hamdân, Ebû Abdillâh Ahmed b. Hamdân, el-Harrânî el-Hanbelî, *Sıfetu'l-Fetvâ ve'l-Müftî ve'l-Müsteftî*. thk. Nasıruddîn Albânî, Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1380.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Said b. Hazm el-Endülûsî el-Kurtubî ez-Zahiri, *el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm*. thk. Muhammed Şâkir, 8 cilt, Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, ts.
- İbn Hazm, *Resâilu İbn Hazm el-Endülûsî*. thk: İhsân Abbâs, 4 cilt, Beyrut: el-Müessetu'l- Arabiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 1987.
- İbn Kayyim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ' lâmü'l-Muvakkı' in ' an Rabbi'l- Âlemîn*. 7 cilt, Riyâd: Dâru İbni'l-Cevzî, 1423.
- İbn Receb, Zeynüddîn Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Şihâbuddîn b. Ahmed b. Receb el-Hanbelî, *Câmi' u'l-'Ulûmi ve'l-Hikem*. thk. Muhammed el-Ahmedî Ebü'n-Nûr, Kahire: Dâru's-Selâm, 2004.
- İbn Rüşd, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Beyân ve't-Tahsîl*. thk. Muhammed Haccî, 20 cilt, Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1988.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn eş-Şehrezûrî, *Edebü'l-Müftî ve'l-Müsteftî*. thk. Müvaffak Abdullah Abdulkâdir, Medine: Mektebetü'l- Ulûm ve'l-Hikem, 2002.
- İbn Vehb, Ebû Muhammed Abdullah İbn Vehb el-Misrî, *el-Câmi' li İbn Vehb fi'l-Ahkâm*. thk.: Rif' at Fevzî, Ali Abdulbâsıt, b.y.: Dâru'l-Vefâ, 2005.
- İmâm Mâlik, Mâlik b. Enes el-Esbahî, *el-Muvoatta'*. thk. Ebû Usâme Selîm b. İd. 5 cilt, by.: Mecmû'atü'l-Furkân et-Ticâriyye, 2003.
- Kâdî İyâz, İyâz b. Mûsâ el-Yahsûbî es-Sebtî, *Tertîbu'l-Medârik ve Takrîbu'l-Mesâlik li Ma' rifeti A' lâmi Mezhebi Mâlik*. 5 cilt, Ribât: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, ts.
- Karâfî, Şihâbuddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. İdris, *ez-Zehîra*. thk. Muhammed Haccî vd. 14 cilt, Beyrut: Daru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1994.
- Kaymak, Hakan, *Banknot Sahteciliği*, Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Adli Tıp Enstitüsü, İstanbul 1999.
- Kayrevânî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Ebû Zeyd Abdurrahmân el-Kayrevânî, *en-Nevâdir ve'z-Ziyâdât alâ mâ fi'l-Müdevvene ve Çayrihâ mine'l-Ümmehât min Mesâili Mâlik ve Ashâbih*. thk. Muhammed Haccî vd., 15 cilt, Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1999.
- Kevserî, Muhammed Zahid b. Hasan el-Kevserî, *Akveümü'l-Mesâlik fi Bahsi Rivâyeti Mâlik 'an Ebî Hanîfe ve Rivâyeti Ebî Hanîfe 'an Mâlik*. (b.y.: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, ts.
- Kılıç, Halil, "İmâm Şâfiî'de Farazî Fıkıh", *İslam Düşüncesi Araştırmaları II*. ed. Mahsum Aytepe-Hasan Kaya, Ankara: Araştırma yay., 2020, 27-60.
- Koşum, Adnan, "Akıl (Re'y-Nakil (Eser/Hadis) Ayırışmasının Fikhî Boyutları", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* (12), (Ekim 2008), 87-98.
- Köse, Saffet, *İslam Hukukuna Giriş*. 5. Baskı, İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2015.
- Köse, *İslam Hukukunda Kanuna Karşı Hile - Hile-i Şer'iyye*. İstanbul: Birleşik yay., 1996.
- Mâverdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî, *el-Hâvi'l-Kebîr*. thk: Mahmûd Matrâcî vd, 22 cilt, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1994.
- Muhammed İbrâhîm, Ali, *Istîlâhu'l-Mezheb 'inde'l-Mâlikiyye*. Dubâ: Dâru'l-Bühûs li'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1421/2000.

- Muhaymîdî, Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Muhaymîdî, "el-Fetvâ el-İftirâdiyye Mefhûmuhâ ve Ehemmiyyetuhâ ve Hukmuhâ", *Mu'temeru'l-Fetvâ ve İstişârâfu'l-Mustakbel*. 3 cilt, Suud: Câmi' atü'l-Kasîm, 1434, 1: 97-140.
- Müslim, Ebü'l-Huseyn b. el-Haccâc en-Nîsâbûrî, *Sahîhu Müslim*. thk. Muhammed Fûâd Abdülbâkî. 5 cilt, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1412/1991.
- Sahnûn, Ebû Saîd Abdüsselâm b. Saîd et-Tenûhî, *el-Müdevoenetu'l-Kübrâ*. 1. Baskı, 4 cilt, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1994.
- Sâyis, Muhammed Ali Sâyis, *Neş'etu'l-Fikhi'l-İctihâdî ve Etoâruhu*, b.y.: Mecma' u'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, 1389/1970.
- Semerkindî, Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed es-Semerkindî, *'Uyûnü'l-Mesâil fî Fürû'î'l-Hanefiyye*. thk. Seyyid Muhammed Mühennâ, Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 1419/1998.
- Şâtıbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ el-eş-Şâtıbî, *el-Muvâfekat fî Usûli's-Şerî' a*. thk.: İbrâhîm Ramadân, 4 cilt, Beyrut: Dâru'l-Ma' rife, 2010.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân*. 24 cilt, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000.
- Tenûhî, Ebu't-Tâhir İbrahim b. Abdussamed b. Beşîr et-Tenûhî, *et-Tenbîh alâ Mebâdi't-Tevcih –Kismü'l-İbâdât*. thk. Muhammed Bilhassân, 2 cilt, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1428/2007.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*. 5 cilt, thk.: Ahmed Şâkir, Muhammed Fuâd Abdülbâkî vd., Mısır: Matba'atü Mustafâ el-Bâbî, 1975.
- Topçuoğlu, Hâmide, *Kanuna Karşı Hile (Kanundan Kaçınma Yolları)*. İzmit: Selüloz Basımevi, 1950.
- Türcan, Talip, *İslam Hukuk Biliminde Hukuk Normu Kavramsal Analiz ve Geçerlilik Sorunu*. Ankara: Ankara Okulu yay., 2016.
- Übbî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Hilfe b. Ömer el-Veştâtî el-Übbî, *İkmâlu İkmali'l-Mu'lim*. 7 cilt, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, ts.
- Yaman, Ahmet; Çalış, Halit, *İslâm Hukukuna Giriş*. İstanbul: İFAV yay., 2014.
- Zehebî, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*. thk. Şuayb Arnavut vd., 25 cilt, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.